

й він пише літературні твори та деякі підручники (географію, аритметику й т. ін.). А як у Миргороді мало людей охочих помагати йому в школі, то він запрошує декотрих із нас допомагати йому. Я й Зубковський погодились. Я взявся учити аритметики. На прощання він запропонував приходити до нього частіше. Отак вийшло, що ми, дванадцятирічні підлітки, взялись допомагати А. П. Свидницькому.

Наука в недільній школі провадилася українською мовою, звуковим методом. Щоб збирати на удержання школи кошти, уряджувано літературні вечірки: згадую першу вечірку, що відбулася в залі поштової станції, де Свидницький прочитав дуже гарно «Сиру кобилу» Іродчука; читались твори Шевченка з «Кобзаря» («Тополя», «Перебендя», «Думи мої, думи»), учень 3-ої класи прочитав «Полтаву» Пушкіна. Народу була повна залія, зібрали чимало грошей. Миргородські громадяни дуже були схильовані і літературною вечіркою, і недільною школою. Недільну школу теж заливала велика сила народу. До школи приходили не тільки мешканці м. Миргорода, а й сила народу бувало з більших сіл та хуторів. Для характеристики викладання в недільній школі наведу один епізод, що залишився у моїй пам'яті. Одної неділі я, як викладач, трохи спізнився був до школи. У дворі й по найближчих кімнатах повна тиша,—це мене дуже здивувало! Одчинив я двері до 2-ої класи і побачив таку картину. В класі сила народу, сидять, стоять і, навіть, лежать хто де попав. Тиша така, що й муха пролетить, то будо чути; Свидницький сидить за столом і чудовим голосом викладає історію України. Трохи згодом почалася лекція читання і письма по звуковому методу українською мовою. Словеса складаються з окремих букв і одночасово читаються слова (баба, дід, тато, мама, сопілка й т. ін.) і записуються на грифельній дощі, в 3—4 неділі учні вже знають слова, читають і записують друкованими буквами. Захопленню учнів не було меж! Як би навчання по недільних школах провадилось і далі на Україні, то тепер у нас зовсім не було б мабуть неписьменних. На жаль, восени 1861 року школу зачинено, а Свидницький поступив на службу в акциз на Чернігівщині. Згодом, бувши вже студентом Київського університету, я стрів у Київі Свидницького—він служив тоді при Центральному Архіві. Він нарікав на своє злиденне становище: я не раз бачив, як він заходив або виходив з трактира, де, видимо, шукає собі втіхи від невеселого життя.

А. Богаєвський.

IX

З СПОГАДІВ ПРО ІВ. ФРАНКА ТА З ЙОГО ЛИСТУВАННЯ.

Свої коротенькі, уривчасті й дуже-дуже неповні згадки про Франка почну трохи здалека.

Року 1902-го, влітку, перебралися до Києва Грінченки. Маленький літературно-видавничий гурток з молоді, що вже кілька років працювали у Київі, прибравши назви собі—«Вік», одразу ввійшов у тісні зв'язки з новоприбулими, і в особі небіжчика Бориса Дмитровича знайшов собі не тільки раз-у-раз уважного порадника, але й авторитетну підпору на всякі, як на той час, утопічні плани, що часто виникали й снувалися в наших молодих і недосвідчених головах. Мабуть у господі Грінченків і виник один з таких планів—написати колективну історію новітнього українського письменства в окремих нарисах про визначніших його представників.

Нариси мали писатися російською мовою, бо українською тоді цензура, oprіч beletristiки, нічого не пускала. Трибуною мала бути «Кіевская Старина». Склали план, визначили авторів, розібрали письменників і взялись до роботи. Звичайно, історії письменства у нас не вийшло, але кілька нарисів не тільки було написано, але й надруковано протягом 1903 р. на сторінках «Кіевской Старини»: Б. Грінченка—про Кримського як beletrista й поета, В. Леонтовича—про Грицька Григоренка, В. Чеперіна (псевдонім)—про Д. Марковича, Є. Қвасницького—про Бордуляка, мої—про Грабовського та Франка; пам'ятаю, що були ще готові у В. Доманицького—про Гулака-Артемовського й О. Кобилянську, але буваючи вже тоді в Київі тільки наїздами, хворий Доманицький не встиг тих праць своїх остаточно обробити. Інші лишились не написані, бо події 1904—1905 р. р. незабаром одвернули увагу нашу в інший бік. Для мене особисто ця робота прислужилася тим, що вперше поставила перед мене питання—хто такий Франко та як до його взятися і з якого боку зайти?

Мені з цією темою прийшлося куди важче, ніж мої товарищам у роботі. У них матеріал був і не дуже великий, і ввесь, можна сказати, при купі. Коли ж я копнув Франка, то відразу побачив, що з нашим, який на Україні можна було знайти тоді, матеріялом—занадто сміливо було до тієї теми братись. Щó тоді, на початку 900-х років, могли ми тут мати з Франкових творів? Мав я «В поті чола», що купив ще хлопцем у Ів. С. Нечуя-Левицького (випадком у його було кілька примірників цієї книги), міг дістати збірки—не всі—поезій, читав те, що друкувалося в «Зорі», дещо з того, що до нас просмикувалося як нелегальщина, в «Народі», «Хліборобі», «Житті і Слові»; читав, нарешті, регулярно все, що з'являлось тоді в «Л.-Н. Вістнику», який виходив з 1898 р. Дещо випускали й ми, студенти, літографовано,—таک, пам'ятаю, поширили ми були в половині 90-х років нелегально Франкову статтю «З кінцем року»... Література про Франка була тоді, можна сказати, ніяка: неодмінний Огоновський, кілька рецензій та невеличкіх заміток по українських виданнях і одним-одиа критична стаття Є. Дегена в російському журналі «Новое Слово»—от і все, що міг я тоді знайти. Ще статичного, скажу так, Франка з того матеріялу можна було сяк-так собі уявити, але його динаміку, шлях і етапи розвитку його творчості—звідки він узявся й як прийшов на ті вершини, на яких ми його бачили вже десятиліття—тут для мене все було темне і не ясне. І от почав я мріяти, що добре було б звідати ту сторону обітовану, якою нам тоді здавалася Галичина, щоб там, на місці, до самого щирця добрatisя, перечитати все, що написав Франко, і вже ввесь матеріял опосівши, взятися до такої відповідальної роботи. Що там зможу я і самого письменника спіткати—якось про це я мало тоді думав, хоча вже тоді й листувався з ним. Одне, що особа такого письменника здавалася мені небуденою і просто недосяжною, а друге—ще далі одсовував її в затінок той друкований матеріял, що принадно всміхався мені з-за кордону, з того невиданого і заразом такого в думках ніби близького і рідного Львова. Близький же він був і рідний, бо ж на кожній, що приходила звідти, книжці стояло: «У Львові. З друкарні Т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського»... І навіть отої невідомий реально Беднарський був нам ніби якоюсь дорогою людиною і декому ввижався чи не головною у всенікій літературній продукції там персоною...

Звичайно, мої мрії так мріями б і лишились, як би один випадок не поміг.

Тоді була вже на Україні таємна національна Організація. Не маючи ні спеціальної назви, ні виразного політичного обличчя, все ж встигла вона обснувати собою всю Україну, об'єднати в собі, на ґрунті національних

домаганнів, усі свідомі елементи, що признавалися до українства. Як-раз 1902 р. на одному з з'їздів цієї Організації виникла думка поновити ко-лишній громадський звичай—посилати до Галичини молодих людей ніби на науку—щоб там, на вільнішій українській землі, вони заправлялись і загартовувались в українстві,—так, у 80-х роках на громадські кошти їздили до Галичини В. Самійленко і ще де-что. З ініціативи, як що не помиляється, Є. Х. Чикаленка, знов стала на чергу ця справа; він також дав на неї й гроши, 200 крб. на рік,—кожного року мала їхати нова людина. Поживши там і набравшись враженнів, такий громадський висланець повинен був потім об'їздити громади на Україні та в живому слові, на підставі безпосередньої знайомості, інформувати наших людей про життя і стосунки на українському, як любили тоді говорити, П'емонті.

Вибір того разу випав на мене. На початку 1903 р. я одержав оті 200 қарб.—капітал, якого доти я не мав разом ніколи—покінчав на-швидку всякі справи, здобув закордонного пашпорта і в кінці лютого, одного чудового ранку, вже переїздив кордон—з силою всяких конспіративних дорученнів та з серцем, що співало в мені і билося так, що, здавалося, от-от вискочить з грудей. У Бродах я вперше на віку міг читати українські урядові написи, складені—до речі сказавши—препоганою офіціяльною мовою («галя ревізійна», «на підлогу возів не плювати», «не вихилятися» і т. и.), міг у кіоску оглядати й їсти очима всякі заборонені в Росії видання, одкладаючи ласування ними на потім. Почував себе так, мов вирвався з тісної душної клітки на широкий, вільний, хоч і незнаний та навіть і страшний світ... Пересівши за кілька годин до австрійського «шнел-цуґу», швидко помчав Галицьким Поділлям, жадібно розглядаючись навколо—і десь коло 3-ої по полудні вже під'їздив до тодішньої мети для своєї подорожі.

Львів... Знав я найкраще з усього Львова, що там є вулиця Чарнецького, де міститься Наукове Товариство ім. Шевченка,—і сказав «фіяркові», щоб віз до якого-небудь готелю на тій вулиці, що концентрувала тоді для мене в собі цілий Львів. Примостиився в готелі, напивсь «гербати» з якоєв великої чарки. Що робити далі? Був у мене на цілісенький Львів одним-один знайомий особисто галичанин—художник Іван Труш, що був перед тим у Київі. Гайда до Труша—«ведіть, показуйте». Було над вечір. «Цо ж, може вступимо до Товариства?»—пропонує мій чичероне.—«Добре, вступимо»,—впадаючи в тон, одказую. Труш мешкав у кам'яниці Товариства, отже це було по дорозі. Вступили, застали кількох службовців Товариства, перекинулись кількома словами і, щоб не заважати в роботі, вийшли на вулицю: Труш мав показати мені Львів. Вийшли з брами. «А ось і пан доктор ідуть до Товариства»,—раптом каже до мене Труш. Не обзвичаєний з галицьким модусом—титулувати одно одного всякими пишними титулами, я не порозумів був, про якого «лікаря» мова. І не встиг я ще дорозумітись, як порівнялися ми з якимсь чоловіком і Труш промовив, вітаючись: «пан доктор Франко... пан Єфремов з України»...

Франко!.. Аж ось коли зрозумів я, який то був доктор... Франко!.. Перед мене стояла, привітно всміхаючись, маленька, навіть занадто маленька постать... рудоваті з сивиною вуса, густий зарост на лицеях і глубокі сірі розумні очі... Так таїк то Франко! Я уявляв його собі зовсім іншим—високим, ставним, з широкими дужими плечима. І оцей маленький чоловічок у довгому, до п'ят пальті, такий ординарний з вигляду—мав бути мій велит Франко!...

Ми вернулися з ним до Товариства, він на-швидку покінчав там свої справи з коректою, рукописами, то-що, і гуртом пішли ми до кафе «Ме-

трополь»—«утаемничувати, як сміючись мовив Франко, приїзжого українця у львівське життя».

Два місяці прожив я тоді у Львові, працюючи над творами Франка—першої половини дня. Друга половина, власне частина цієї половини, йшла у мене на працю над його особою. Що-дня, коло 4-ої години, йшов я до Товариства, а звідти гуртом—звичайно Франко, Гнатюк, Труш, іноді й ще хтось випадковий—ішли ми до «Метрополю» у центрі міста і там 1¹/₂—2 год. спочивали од щоденної праці: за шклянкою «гербати» чи «мелянжу» або «чоколяди» читали газети з усього світу, обмінювалися думками з приводу світових новин, обмірковували питання літературні й політичні, дебатували на всяких темах і злобі дня, а то й просто провадили веселу товариську бесіду. Спершу мені цей спосіб одпочинку в публічному місці, на людях, здався був чудним, незвичним. Але незабаром я побачив, що він має в собі багато позитивного. Вічно занятим, працьовитим людям немає часу ходити по гостях; зустрічатися за самою працею теж не давало ні втіхи, ні способу до того, щоб зав'язувати товариські стосунки. На нейтральному ж місці, в кав'янрі, звідки ви могли кожної хвилини, не турбуючи нікого, піти за своїми справами, це виходило просто й невимушено. До того ж газети, журнали, розмови, новини, зустріч з ким хочете, бо ж відомо, що той а той що-дня о такій і такій годині бував о-там-о, в певній якісі кав'янрі. Ви йшли туди і знаходили, кого треба. І так поміж одпочинком одбувалися й ділові зустрічі, потрібні побачення, вершилися всяких справ, писалися часом статті, тут же таки й ухвалювалися в гурті і т. і. Мені, людині з сторони, де люди хovalися по своїх закутках, спершу було, кажу, чудно і незвично жити на людях, отим кав'янріним публічним життям. Але хутко я з тим оговтався і зробився таким самим завзятим і незрадливим одвідувачем у певні години Метрополю, як і питомі львів'яни. Притягало мене туди добре згуртоване товариство, а з-межі його перший, звичайно, Франко.

Просто, рівно, справді по-товариському поводився він з людьми. І що частіше я його бачив, то вище оцій маленький чоловічок зростав перед мене. Всяка справа, яку тільки зачіпав хто при йому, мала в йому компетентного знавця. Це був справжній енциклопедист вдачею, людина, що й нішо людське не чуже, що про все мала свою думку, часто оригінальну, глибоку тією непозиченою глибінню, яка показувала, що там, за цим високим чолом, вічно йде своя робота. Політика, економіка, письменство—і тут же поруч оповідання про якусь цікаву пригоду в горах, або анекдот з віденського життя, або щось про рибальські здобутки десь на Стрию чи Черемоші («оттакого-о,—показує захоплено цілу руку,—щупака був витяг!»); тихий, короткий сміх і здивовано-дитяче «ей-де!», коли чув щось неймовірне,—і знов поважна розмова про «Bibel und Babel» (біблія та Вавілон), що саме тоді займали увагу культурного світу, і знов якийсь детеп, гостре слівце з тихим сміхом. І нічогісенько, не вважаючи на титул, докторального. Просто, рівно, справді по-товариському. З ним хороше міг почувати себе кожен, бо цей серцевознавець якось угадував ваші інтереси і вмів себе до них дестроїти. Бачив я його на Шевченківській вечірці в Стрию оточеного селянами: для кожного він знайшов у себе потрібне слово. І бачив його зараз же по тому в знайомій родині—як довго і весело щось розказував дітям, а вони тісненьким гуртком обсліли його і почували себе з ним цілком вільно, як з своїм, рівним собі. Бачив знов же його зустріч з М. В. Лисенком: експансивний музик обняв його з словами: «Франко—це святий!»—«Н-но, хіба турецький!»—з тихим сміхом одповів у лад йому Франко, на вічні свої злидні натякаючи. Серед завжди

трохи манерних і з нахилом до пози галичан Франко вирізнявся отією повною відсутністю всякої пози і фрази, як і відрізнявся од загалу своїм костюмом—вишваною сорочкою серед пишних комірців і краваток, стареньким принощеним убранням, смушковою шапчиною серед церемонійних циліндрів... Тим то до його й тягло так усіх приїжжих з України, і він нам здавався своїм. З ним було легко, нецеремонно, хороше.

Цей енциклопедист, що знав багато і знав по-справжньому, ніколи не висловлювався категорично, щоб прибити розмовника своїм авторитетом; догматичних ноток просто бракувало в його голосі. Скільки разів чув я, як на слова: «най пан доктор скажуть»—чулося протягло-нерішуче: «або я знаю», і вже потім тільки, серед розмови, виявлялося, що він таки знає. Не любив Франко і панувати в розмові, використовуючи свою очевидну перевагу. Умів не тільки говорити, але вмів—і це головніше, бо трапляється так рідко—умів і слухати. Серед загальної розмови іноді змовкав і, здавалося, ввесь поринав у себе, в глиб якихсь йому тільки одному доступних відчуванням. Я часто з-під газети спостерегав його під такі моменти і мені кожного разу приходив на думку Франків портрет малого Мирона: «невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається,—думка починає рушатися»... І тут я бачив: сірі очі дивляться десь по-за людей, на чолі легенькі зморшки, а рука машинально намацує якусь непокірну волосинку на щоці... раптовий рух головою, і волосинка лишається в пучках, а очі так само дивляться в далечіні, по-за ті стіни, по-за мури великого міста, і думка витає... Мене раз-у-раз кортіло довідатись, де витає тоді його думка: чи там рояться якогось нового твору плани і встають-снуються образи творчої уяви; чи якась наукова проблема саме формується у виразисті силогизми; чи може згадка про отого самого щупака завела його на лоно природи, яку він так любив і розумів, і це справді відпочинок од трудового дня; а чи нова якась турбота мостить собі гніздо, чи просто «в душі глибока павза»?... Збігають хвилини... потім рвачкий рух, немов чоловік прокидається й скидає з себе щось навіяне та вертається до дійсності, притишено зітхання, коротке—«так-так» і поклик до кельнера: «платити!» Це означало—час одпочинку скінчено, поновляється трудовий день: треба вертатися до себе, на вул. Понінського, і братись до нескінченої роботи.

Працездатність мав Франко феноменальну, чисто селянську, сказав би навіть—мужицьку, як і отої мужицький рух, що ним вертався він од своїх мрій до дійсності, як і ота звичка—ходити вдома босим і розхрістаним. Працездатність і працьовистість тим дивніші, що умови його приватного життя були, скажу не зменшуючи, просто жахливі. На них не спиняємусь, бо про це може за-рано ще й говорити... Одно треба одзначити, що працювати так, як працював Франко, не маючи свого кутка не то в хаті, а навіть на своєму писальному столі—це таке саме чудо, як обробляти поле на Везуві або справляти бенькет на кораблі в хуртовину. І так тяглося не місяці, не роки, а десятиліття, і найкращі твори Франкові написані всі серед таких обставин, що у кожної іншої людини давно опали б руки і принишка б усяка охота до праці. Я частенько заходив до Франка, бо книжки на роботу про його мігдістати здебільшого тільки в його бібліотеці,—і кожного разу вертавсья приголомшений і прибитий його хатніми обставинами. А він—він наче не помічав того, наче дививсья отими невидючими очима по-за людей, як у хвилини задуми. Він навіть запрохував мене, як і багатьох приїжжих, до себе жити. Я не зважився, хоч яке це було б для мене щастя і яка була спокуса—і сам Франко, і його велика бібліотека, повна уніків з перших часів галицького відродження! Не

зважився —на якийсь місяць. А він же терпів те каторжне життя десятиліттями. І, здається, ніхто й слова скарги не чув од його... Просто, рівно, спокійно, без поз і фраз, ніс тягар свого життя, все перемагаючи своїм безкінечним мужицьким терпцем, нездоланою упертістю й завзятістю в праці.

Ще зо два епізоди, що вириваю їх із сковку моєї пам'яти.

— А я оце перечитав допіру в коректі ваше оповідання,—якось каже Франко на наших посиденьках у Метрополі,—нічого, піде.

— Як то в коректі?—аж жахнувсь я.—Хіба ж таки ви дали до друку, не читавши? Адже ж могла б така бути дурниця, що потім тільки ахнули б.

— Та ні: якось я вмію вгадувати. Просто не було часу перечитати, а друкарня вимагала матеріялу. А втім пожертвуав би тоді коректою, та й по всьому,—заспокоїв він.

Франко-редактор, що рідко коли пускав без редакторських уваг найменші дрібниці, іноді, як припікало перевантаження нагальною роботою, мусів спускатися на свою інтуїцію. І вона здебільшого не зраджувала його. Зрідка хіба траплялись такі оказії, як з одним оповіданням Кониського, надрукованим у «Літ.-Н. Вістнику» за чужим підписом і після того, як воно з'явилось вже було в IV-му томі його творів. «Наша вина,—писав Франко до мене,—справді в тім, що ми друкуючи не переглянули відповідного тома оповідань Кониського».

— Може маєте охоту поїхати зо мною до Стрия?—запитав раз Франко.—Мене запрошено зробити відчit на Шевченківській вечірці. От вам добра нагода побачити нашу провінцію, та ще таку, як Стрий!

Я залюбки на це пристав і другого дня ми рушили залізницею на Стрий. Дорогою Франко мені розказував про місця, якими ми переїздили, а Галичину ж він знов, як свої п'ять пальців.

— А на яку тему пан доктор читатимуть?—між іншим запитав я.

— Про Шевченкове «Посланіє»...

Це мене і здивувало, і трохи навіть було збентежило. Саме перед тим я перечитав одну з давніх статтів Франкових, ще з періоду журнала «Світ», а в тій статті молодий критик з молодечою задирливістю розправився з «Посланієм», віднайшов у йому всякі гріхи смертні й засудив як твір мало не реакційний. Що ж він скаже тепер?—увесь час було на думці, але спитатися якось я не зважився і нетерпляче дожидав самого відчitu. Слухаю—і дивуюся: тонкий аналіз громадського значіння Шевченкового твору з дотепними екскурсами в сферу поетики, і ні тіни колишньої загонистості. Зовсім інше, навіть навпаки... По відчitі таку кажу Франкові про своє вражіння, як про гарну після тієї давньої статті несподіванку.

— А, то пуста річ,—якось сором'язливо перебив він мені мову.—Молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на річі дивилися. Драгоманов не любив «Посланіє»—ну, то за ним вже і ми всі. Я умисне оце вибрал таку тему, щоб той давній свій блуд публічно виправити.

Франко не соромився своїх «блудів», часто навіть перебільшував їх, як і взагалі гостро та критично ставився до своїх праць. Ось що напр. одповів він мені про свій курс історії українського письменства, коли я писав йому, що треба яко мoga швидче його видати:

...Як буде з моїм курсом історії укр. літератури, я й сам не знаю. Я дуже добре чую, як мало я підготований за-для такої роботи, як мало маю супо-кою і можности концентрації. Ще найбільше тягне мене стара література, до Котляревського, та отсе пр. Вовк із Парижа привіз мені запросини прочитати там зимою цього року Курс історії нової укр. літератури, значить, доведеться починати роботу з кінця. За зазначення помилок у російськім нарисі буду

дуже вдячний; сей нарис писаний мов з огня хапаний, майже весь—імпровізація, без жерел і справок, бо просто не було коли поритися в бібліотеці, а ще до того переривала роботу боротьба за статут у Н. Тов. ім. Шевч. та італійська подорож. Дещо поправок я вже й сам поробив. Розуміється, той нарис, який робитиму тепер, буде зовсім інакше збудований, та все таки поправки і уваги пригодяться».

Не забуваймо, що це говорить признаний тоді вже авторитет, член багатьох наукових корпорацій. І не тільки говорить, а дійсно так і почуває, бо ж не раз траплялось, що він капітально переробляв свої праці, і не тільки що-до матеріялу, а й що-до самих висновків, поглядів.

Особливо у пам'ятку мені один вечір, на одинці з Франком перебутий. Це було за другого приїзду моого до Львова, під час Лисенкового ювілею. Ювілейні свята у Львові скінчилися, ювілят поїхав на провінцію, а я другого дня мав вертатися просто до Києва. З Франком було тоді у мене декілька чисто ділових справ і ми сиділи тільки вдвох у популярній і в літературних кругах кав'янрі Нафтули. «Нафтула має добрий мід: ось попробуєм—веселіш піде розмова»,—запропонував Франко і якісь веселі искорки застрибали в сірих очах. «Мід» справді був добрий, «давався пити» і ділові розмови ми хутко скінчили. Та пляшка ще не була скінчена, йти не хотілось. Франко, видимо, спочивав. Мені—звичайно перед од'їздом—було якось тоскно: коли побачимось та чи й побачимось?.. Розмова сама собою якось настроїлася на елегійний тон, набрала інтимного характеру. Франко тим разом чимало говорив про себе, про свої настрої, про літературні свої симпатії. У мене крутилось на язиці одне питання, та я не став його зачіпати. Річ у тому, що тоді вже була надрукована в «Кievskoy Starinѣ» моя праця про Франка («П'євець борьбы и контрастовъ») і я зінав, що взагалі Франко поставився до неї прихильно, ба навіть запропонував був мені, дізнатвшись, що цензура її пошарпала, надрукувати цілу в Галичині. Але було в ній одне місце, яке мені самому здавалось рискованим,—це те, демова про споріднення Франкового таланту з «жорстоким талантом» Достоєвського. І Франко того вечора сам звернув на це. «Дивно, як ви вгадали... адже я ніколи про це не писав. Достоєвського я люблю найбільше може з усіх письменників. Москілі самі не знають, який скарб посідають в особі цього геніяльного серцезнавця, не розуміють і не цінять його, як слід»... І полилася близкуча імпровізація про Достоєвського, гаряча, піднесена, ентузіастична, з моого погляду в багатьох точках сумнівна, але я не змагався, бо вгадував тут не так строгу логічну концепцію, як вилив певного настрою. Чимало говорив на цю тему Франко, потім коротка павза, звичайне «так-так» і поклик до кельнера: «платити!» Ми встали. Власне тут я завважив, що вставалося не так легко.

— Ов, а то що вам?

— Та щось у мене,—кажу,—з ногами непевне...

— А то мід,—посміхаючись одказав Франко.— Я вам умисне не говорив, що він даетесь пити, зате у ноги цупко вступає. Отаку саму штуку зробив я і з Доманическим (так під веселу руч звав Франко небіжчика Василя Доманицького),—от би ви побачили тоді його!..

І знов веселі искорки, щось ніби школярське, застрибали в сірих очах, що допіру ще були повиті елегійною задумою від згадок про улюблених письменників. Стрівся я з Франком геть пізніше—напередодні його недуги, ще незримої для сторонніх людей, та вже ніколи не бачив у його очах тих близкучих искорок.

Про останнії свої побачення з ним—напередодні недуги і в недузі, коли від давнього Франка лишилась хіба тінь сама—не буду говорити.

Перед мене яскравіш стоїть образ його таким, яким я зазнав його уперше. Не запевнятиму навіть, що образ цей правдивий: просто таким він одбився у моїй пам'яті і таким донесла вона його і крізь пізніші нашарування часу, подій і вражіннів. Франко належить до тих людей, що не тратять, не програють, на змалюються, як підійти до них близче, а ще виростають на справді велитенську постать. Знайомість з людиною не тільки не розбивала чарівного враження, що справляв письменник, а ще те враження підсилювало, збивала в один монолітний образ, бо письменник і людина в йому не ворогували, не розходились, не йшли різно. Великий письменник, невтомний працьовник, каменяр поступу непохитний був разом і просто хорошио, сердечною, товариською людиною,—і це до пошани перед діячем додавало ще втіхи особистого єдинання. Це був—скажу так—гора-чоловік, що вивершувавсь незмірно над усім навколо, але того сам не помічав і ще менш давав свою перевагу відчути кому іншому. І тому легко було заходити з Франком у товариські зносини, легко говорити, а часом той мовчали, не почуваючи умовної ніякості. Умовності зникали перед його такою ясною й проміністою постаттю, і єдинання з великим давало втіху, яку оцінити цілком можна тільки на великій відстані.

Подаю на останку жмуток листів Франка, писаних до мене, починаючи з 1901 року. Вони сами за себе говорять, і тому в коментарії обмежусь тільки найкоротшими увагами.

16. IX. 901.

1

Високоповажаний Добродію!

На Ваш лист мило мені відповісти, що рукопис Люборадських—звісно, не автограф, а копія—є у мене. Я зберіг його від затрати і призначив для бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка. Я пересилаю Вам його на вказану Вами адресу (рекоменд. бандер.) з проσбою—звернути рукопис по використанню до Наук. Тов. ім. Шевченка¹.

Книжки Вістника, вислані на адрес тов. Нестора, звернено назад, тим Ви й не одержали їх².

Прошу по змозі не забувати проте про бідний Вістник. Ваша стаття про Норвегію піде мабуть аж з новим роком. Здоровлю Вас широко.

Ваш Ів. Франко.

2

Вельми Шановний Добродію!

Не писав Вам, бо згожуюсь впovні на все, чого бажаєте, а власне на заступлення незрозумілих Вам галицизмів словами зрозумілими для укр. громади. Ось і зараз посилаю Вам цидулку з поясненнями того, що Ви повинні писували. Цікаво б знати, відки видавець Віка бере текст «Чуми»? Коли з «Зорі» 1889 р., то звертаю його увагу, що се текст *не мій*, а Василя Щурата: се його переклад із Київської Стар. Коли треба, я готов прислати свій (досі не виданий текст), бо щурацький аж кишиє москалізмами. [Закреслено: А може там у Вас скоче дехто перекласти Чуму просто з К. Стар.]³.

¹ Рукопис цей використано у виданні «Люборацьких» 1901 р.—див. у передмові.

² Мова про одну з моїх спроб—регулярно одержувати «Л.-Н. Вістник», тоді заборонений російською цензурою.

³ Текст «Чуми» справді був узятий спершу із «Зорі»; на моє прохання Франко вислав свій текст (друкований, але ще тоді не випущений) і ним замінено той «щурацький» текст у «Вікові».

А що до статті, якої Ви дождаєте, то упереджаю Вас, що великих надій Ви на неї не повинні покладати. Я в життю сам такий непорадний і непрактичний чоловік, що совісно мені радити іншим таке, чого б сам не міг зробити.

Здоровлю Вас широко.

Ів. Франко.

28. X. 901.

3

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам докінчення моєї повістки¹⁾. Вибачайте за невиразне письмо—сліпучу одним оком годі було краще. Як перепишуть, то може можна буде прислати мені оригінал, може мені треба буде десь надрукувати його.

Щиро бажаю Вам усього найкращого.

Ваш Ів. Франко.

22(?). IV. 903.

4

Високоповажаний Добродію!

Ждемо-ждемо К. Стар. та й годі її діждатися. Що се таке? Невже яка нечиста сила?

Сердечне спасибі Вам за книжки. Гроші пришило при нагоді, а може матимете у Львові яку орудку, за яку треба буде заплатити, то можна би вирівнати.

Дуже жаль, що мій Юра не пішов до збірки Котляревського. Будьте ласкаві не забути, по переписанню прислати мені мій рукопис.

Коли Вам се не робить ріжниці, будьте ласкаві з Вашого екземплярика моїх оповідань переслати Панталаху д. Липі для їх альманаха. Я Вам пришило новий екземпляр. Дуже бажав би переслати дещо для альманаха дд. Грінченка Й Чернявського, та не знаю що. Думав було написати їм Мелеагра, та нема хвилі вільного часу. Чи не взяли би «В тюремнім шпиталі»? Коли ні, то я готов дати їм із третього томика (друк уже скінчився) Отця гумориста або Гірчичне зерно—що їм буде до вподоби. Томик вишило на днях на Ваші руки, а Ви вже там поміркуйте. Взагалі повторюю, що казав Вам устно: робіть із моїх оповідань ужиток, який признаете відповідним. Та ще одна річ. До мене дійшла чутка, що один із петербурзьких книгарів, мб. д. Пантелеєв, хотів би надрукувати збірку моїх новель по-московськи. Не маю нічого против того, та все таки не маю ніякого інтересу в тім, щоб повторилося те, що було з В поті чола: книжку надрукували, а мені навіть [одне слово не розібрано] не сказали. Чи не добре би було, як би я передав своє право власності на мої твори кому-будь із Вас, а Ви б умовлялися з усікими видавцями та перекладачами. Мені було б пожадано, щоб за переклади та видання своїх писань одержати хоч що-будь, може би хоч на старі літа міг позбутися корректорського хліба. Поміркуйте про се й напишіть.

Ваш Ів. Франко.

8. VI. 903.

5

Високоповажаний Добродію!

Не знаю, відки взяв д. Дом[аницький] звістку, що Ваша стаття не буде друкована цього року. Я д. Дом. не бачив, бо не був тоді у Львові, та й нікому не говорив, що думаю відложити її до нового року. Навпаки, я відразу, прочитавши руко-

¹⁾ «Як Юра Шикманюк брив Черемош»,—див. наступний лист.

пис, міркував надрукувати його ще цього року. Для кн. XI було запізно, бо вона була вже заповнена, а в кн. XII стаття іде—вже зложена вся без ніякої зміни¹.

Як думаете, чи не можна би статтю про мене в повнім виді² надрукувати у нас, чи то в Вістнику, чи в Спілці? Коли б Вам се було до ладу, то пришліть хоч і в російськім оригіналі. А раз стаття написана і Ви задали собі над нею праці, то шкода, щоб вона пропадала.

Про праці для К. Стар. я думаю, та мене тепер заголомшили з відчитами: просять читати в Перемишлі, Самборі, Коломії, Тернополі і, розуміється, у Львові. То мушу кінчти серію відчитів про Данта і ще десь що зробити. Надто мушу зладити для одного берлінського журнала статтю про «моїх знайомих Жидів», писати далі Клемента і дещо для Слав. Сборника Петерб. Академії—крім многих інших дрібних праць; як бачите, роботи досить, що ніколи й дихнути. Та скоро лише троха упораюся, зараз засяду до статті про Қобринську та до повісти, яку хотів би дати в К. Стар.

У нас у Тов. Шевч. заноситься на нову кризу, та може то ще якось перебудемо. Як Ваше здоров'я? Щиро вітаю Вас і всіх Київських знайомих.

Ваш Ів. Франко.

10. XI. 1903.

6

Дорогий Товаришу!

Зголоситься там до Вас сими днями д. Вільгельм Фельдман, редактор журнала «Крутика» в Кракові і автор дуже інтересної історії найновішої польської літератури (нове вид. у 4 томах). Про напрям його журналу Ви може знаєте дещо з ЛНВ[істника]. Д. Фельдман кілька разів мав нагоду наразитися верховодам галицької публічної опінії своїми сміливими виступами в обороні Русинів. Для того будьте ласкаві не відмовте йому інформацій, яких він проситиме. Я адресую його до книгарні К. Стар., а через неї до Вас та до В. Дом [аницького]³.

Здоровлю Вас сердечно. Ваш Ів. Фр.

22. I. 905.

7⁴

Львів, дня 26. I. 1905.

Дорогий Товаришу! Ваша звітка про друк моїх бориславських оповідань цікавить мене: що Ви дали до того томика?⁵ Чи лише те, що було в збірці «Полуйка», чи й ще що? Не давайте Boa Constrictor, бо я переробляю його зовсім на ново. Коли треба, то дайте Міліонера, що був у К. Стар., а потім у Зорі. Що чувати зі збіркою віршів Самійленка? Ми чули, що там цензура почеркала сильно. У нас є охота видати їх в комплекті. Чи не могли б ми одержати від Вас тих віршів, які не вийдуть у Ваше видання, а не були ще друковані в Галичині? У мене є також збірочка автографів С-ка, зладжених ним для друку ще перед виданням його збірочки в Київі.⁶

Здоровлю Вас сердечно.

Ваш Ів. Франко.

¹ Мова про мою полемичну статтю «Правда і наука sui generis»,—«Л.-Н. Вістник», 1903, кн. XII.

² Статтю про Франка—«Пізвец борьбы и контрастов» у «Кievskij Starin» дуже понівечила цензура і заборонила окремі одбитки.

³ В. Фельдман справді тоді був у мене, збираючи відомості⁷ про національний рух на Україні.

⁴ Писано на бланку Наукового Товариства ім. Шевченка. На звороті і далі—лист од Вол. Гнатюка, що починається так: «Аби Ви знали, які ми ощадні, пишемо Вам на однім клаптику паперу».

⁵ Мова про том третій «Збирника творивъ Ивана Франка», що вийшов у Київі р. 1905. «Міліонер» («Яць Зелепуга») увійшов до того видання.

⁶ Цензура збірку віршів В. Самійленка для «Віку» заборонила. Матеріал я перевіслав Франкові і його використано для видання «Укр.-руської Видавничої Спілки».

Дорогий Товаришу!

Ваш лист і статтю одержав. Що до видання, то я, розуміється, не маю нічого против Вашого пляну, хоча бажалось би було підлатати трохи «Наверненого грішника». Ну, та в тім нехай іде. Я тепер у Спілці друкую збірку «На лоні природи»—річі, які досі не були друковані окремо, а почасти нові. Може б Ви передрукували сей томик? У ньому міститься 13 оповідань, об'єм буде 15—16 аркушів друку.

Що до Вашої статті, то на жаль початок її не може вйтти до III кн., бо вона вже заповнена і переповнена; м[іж] и[ншим] я даю простору, мало не двоаркушеву статтю про Павлика, що буде, боюся, для многих великою несподіванкою. Та діла такі, що треба раз сказати про нього своє слово.

Як би Ви прислали конець своєї статті протягом 4—5 тижнів, то ми дали б її всю в одній квітневій книжці і таким робом наші читачі мали би цілість таки швидше, ніж російські¹.

Що до самого змісту статті, позовльте зробити Вам деякі уваги. Поперед усього вступ аж до слів—Хто такий Бонавентура—зовсім не в'яжеться з дальшим і річево зовсім невірний. Задача новочасної науки не в тім лежить, щоб винаходити формули і схеми, а власне, щоб вникати в суть і в деталі всякого факту. Теза, якій Ви присвятили свій вступ, буцім то в началі була пісня, потім епос, а потім драма, се теза букварна, добра для дітей, але науково давно закинена. У греків бачимо зразу епос, потім лірику, потім драму, але хто би тут хотів ставити якусь розвоєву драбину, зробив би дурницю, бо ані лірика не розвилася з епопеї, ані драма з лірики. В середніх віках драма розвивавася паралельно з епосом, а лірика на самім кінці—і знов генетичної нитки між ними нема; се три окремі розвоєві ряди, які треба слідити кождий окремо. Шекспірова драма не була попереджена розвоєм лірики, індійська драма розвилася по найвищім розвою епіки і т. д. Підтягати се все під якусь одну схему не можна; се поступування не то що не наукове, а просто антинаукове. Тому раджу Вам і в К. Ст. викинути сей вступ і просив би дозволу пропустити його в ЛНВ[істнику].

А друге: що Вам за охота лазити по смітнику нашої літератури і підбирати та віяти всяке сміття, яке власне при помочі Вашої критики житиме довше, ніж би жило без неї? Хто сьогодні згадує про вірші Шибітька, драми Цисса і інші базгранини давніх графоманів неувіковічені критикою? Спеціяльно ж для Галичин статті про такі книжки мало інтересні вже хоч би тому, що таких книжок у нас не купують і не читають, таких драм на сцену не ставлять, а читаючи про них критику, хоч би й як талановито написану, почуваєш хіба нудоту й жаль. Чи не краще б Вам повернати свої сили на аналізовання кращих укр. письменників, на критиковання книжок, яких зміст і ідеї окрилювали би й саму Вашу критику.

Прийміть сі слова не як докір, а як щиру пораду чоловіка, що дуже поважає Ваш талант.

19. II. [1905].

Ваш Ів. Франко.

Високоповажаний Добродію!

Отак ми з Вашим Бонавентурою опинилися на леді: не лише, що прислали нам кінця, а ще й вилаяли наших письменників. Нехай і так, що Хоткевичу дісталося

¹ Мова про статтю «Бонавентура в українській літературі» («Л.-Н. Вістник», 1905, кн. (таки!) III). Я запропонував Франкові подавати разом матеріал до «Кіевської Старини» (по-російському) і до «Л.-Н. Вістника» (по-українському). Названа стаття мала бути першою спробою такої комбінації—як виявилось потім, невдачної, бо з текстом вже другої половини статті для Вістника я запізнився і хоч затримав друкування й російського тексту в «К. Старині» на місяць, все ж український мав би вийти після російського. Це знеохотило мене провадити таку спробу далі й викликало справедливі нарікання Франка,—див. наступний лист.

по правді, але Коваленка трохи пересолили: драмка його не шедевр, певно, та з другого боку й не таке сміття, як Ви кажете. А вже бідної Аріядни Сакунівні Ви вчепилися зовсім без потреби. По-перше—вона Вам нічим не заваджала, бонаписала повість, а не драму, по-друге—вона не дійсна людина, а псевдонім, а по-третє—вона *псевдонім самого Кониського*, бо він же сам і прислав нам ще за свого життя цю повість, тільки писану рукою своєї секретарки¹.

Спасибі Вам за присилку і за редакцію третього томика моїх оповідань. Мое тутешнє видання, розпочате Хойнацьким, зовсім пропало; надруковано досі 5 томиків, але Ставропігія арештувала їх за довги Хойнацького і не пускає в продажу.

У мене до Вас просьба: коли мені, як Ви писали, за сей третій томик буде належатися 100 руб., то будьте ласкаві з тих грошей 50 руб. відложить у себе і держати їх для моїх рахунків. Я хочу засісти цього року за писання історії укр. літератури і мені треба буде деяких книжок. Поперед усього будьте ласкаві взяти собі з них те, що я винен Вам отсе вже кілька літ за книжки куплені для мене—там того З чи 3½ руб. А по-друге прошу Вас як мага й зараз вислати въ Антикварну ю Книжну торговлю Е. Иванової С.-Петербургъ, Литейный пр. 64,—10 руб. 7 коп. на покриття моїого рахунка.

Сими днями надіюся викінчити свою поему «Мойсей». Д. Коцюбинський, бувши тут проїздом і мавши нагоду пізнати першу половину її, піддав мені думку заслати її в К. Стар. Я, знаючи, як скептично дивляться українці на галицькі вірші, не дуже похочую, бо то ж треба б переписувати (цілість обійме, числячи по 8 строф на сторону друку, коло трох аркушів). Ось я й запитую Вашої думки: слати Вам чи не слати Мойсея? Не вважаючи на стару тему, в поемі порушено багато дуже новочасних думок, та й надіюся, що й з цензурного погляду вона буде невинна.

Прошу не забувати про збірку Самійленкових віршів. Ми маємо в пляні видати її у нас у комплекті, отже просимо по зужиткованню прислати нам рукопис почерканий цензурою, або бодай реєстру тих п'єс, які входять туди, бо у нас також є деякі рукописи Сам[ійленкові], то щоб порівняти, що є у нас, а чого нема.

Остаюся з правдивим поважанням Ваш Ів. Франко.

Львів, д. 31. V. 905.

10

Львів. 13. VI. 905.

Дорогий Товаришу!

Ну, дуже Ви чуткі на тони, коли з тону моого листу дочулися, що я гніваюся на Вас. Вибачайте, се не мій звичай і не мої літа, щоб гніватися за дрібниці, які не доторкають ані мене особисто, ані принципіально, і коли б Ви були заздалегідь прислали нам другу часть Бонавентури, то ми були б без ніяких церемоній помістили його, хіба з пропуском нотки про Сакунівну. Що до неї, то наша вина справді в тім, що ми друкуючи не переглянули відповідного тома оповідань Кониського.

Спасибі Вам за сповнення моєї орудки. Як би могли дістати мені Владімірова Введеніє въ ист. русской литературы і його Київскую литературу та Халанського Былини Київского цикла, то дуже був би Вам вдячний. Як буде з моїм курсом історії

¹ У мой статті було ось що про цей мало зрозумілий інцидент:... «повесть Сакунівні буквально переписана из IV тома произведений Конисского—сохранено даже заглавие, проставлена та же дата! Все это уже настолько грубо и совершенно бесцельно проделано, что на счет мотивов подобного поступка можно только теряться в догадках, если не предположить, что покойный Конисский сделался жертвой увлечения какого-то безнадежного Бонавентура-графомана, уже совершенно не ведавшего, что творит» («Киевская Старина», 1905, кн. IV, стр. 105). Власне, пояснення Франка не розвіяло моїх сумнівів, бо Кониський міг прислати повість найпізніше 1900 р. (30 листопаду цього року він помер)—отже питання, чому редакція 5 років продержала її не друкуючи?

укр. літератури, я й сам не знаю. Я дуже добре чую, як мало я підготований за-для такої роботи, як мало маю супокою і можности концентрації. Ще найбільше тягне мене стара література, до Котляревського, та отже пр. Вовк із Парижа привіз мені запрошені прочитати там зимою цього року Курс історії нової укр. літератури, значить, доведеться починати роботу з кінця. За зазначення помилок у російськім нарисі¹ буду дуже вдячний; сей нарис писаний, мов з огня хапаний, майже весь—імпровізація, без жерел і справок, бо просто не було коли поритися в бібліотеці, а ще до того переривала роботу боротьба за статут у Н. Тов. ім. Шевч. та італійська подорож. Дещо поправок я вже й сам поробив. Розуміється, той нарис, який робитиму тепер, буде зовсім інакше збудований, та все таки поправки і уваги пригодяться.

Дякую за інформації що до Мойсея. З них бачу, що нема чого й сікатися з ним до Вашого журнала, бо цензура не пустить. Дав тепер одну главу до ЛНВ[істника], а цілість опублікую хіба в Спілці. Може б потім можна дещо з моєї епіки перевести в бібліотеці Віка? Ну, та се ще далекі історії.

Та невже таки Вас з Вашим здоровлям можуть погонити до війська? Хіба ж у Вас нема лікарського осмотру? Зрештою тепер повіяло скрізь мирним духом, то може й Ви проскочите поміж дощ.

Широ стискаю Вашу руку.

Ваш Іван Франко.

11²

Долучую від себе поклін і бажання як найкращих успіхів. Та й ще ось які діла. Два роки тому я передав Вам своє оповідання Юра Шикманюк для якоїсь укр. збірки. Досі не знаю, що з тою збіркою сталося. А що у нас тепер посуха на белетристику, то я зважився пустити свого Юру в друк, ЛНВістн. Значить, коли ще можна, зробіть так, щоб його не друкувати у Вас. Ще прохання до Вашої видавничої Спілки²), щоб не друкувала моїх оповідань без порозуміння зі мною, зглядно з тутешньою Вид. Спілкою. Може б Вам була пожадана збірка моїх статей із історії літератури? Як би Ви захотіли їх друкувати—тутешня Спілка не рефлектує на них,—то я міг би по Вашому чи своєму пляну зредагувати такий томик—аркушів на 15—20.

І ще одна просьба: у Вас там є ще трохи моїх грошей. Мені треба б дуже Владимирова Введеніє въ ист. др. русск. лит[ературы] (я вже просив у Вас пошукати мені цієї книги) та Пѣтухова Матеріали для ист. русск. лит[ературы]. Та може би можна дістати Златоуста Малинки, що був друкований колись при Трудах[х] Київск. Дух. Академії.

Вибачте, що докучаю, але ні до кого звернутися. Здорові держіться!

Ів. Франко.

12

Дорогий Друже!

Само собою розуміється, що я не маю нічого против того, щоб Ви робили в моїх оповіданнях які хочете язикові зміни, коли вже вважаєте мою мазанину придатною для лектури Ваших селян. Даю Вам і наперед таку повновласті.

¹ Мова про нарис «Южно-русская литература», надрукований у 81 півтомі Енциклопедичного Словника Брокгауза та Ефона.

² Листа писано на одному аркуші з Вол. Гнатюком, після Гнатюкового листа. Дати нема, але Гнатюків лист датовано: Львів, 18. XII. 1905.

³ Видавництво «Вік», що випустило до того три томи Творів Франка.

Як Ваше здоровля? Чую, що вибираєтесь кудись за границю. Приємно було б у переїзді бачити Вас у Львові, ну, та се вже залежить від Вашої маршрути. Цікавий побачити Ваші нові праці в Літ. Наук. Вістнику. Ваш оригінал Бонавентури знищений—передрукуйте з ЛНВ[істника].

Здоровлю Вас сердечно.

17. IV. 907.

Ваш Ів. Франко.

13¹

[Вересень 1914].

Хоча в мене ювілейний фонд 27.000 Корон; із яких я доси міг брати 200 кор. місця на вдержане, то про те тепер наслідком війни мені грозить просто голодна смерть, бо дірецція страхового товариства «Дністер», у якім зложені мої гроши, заявила мені, що від першого вже не одержу нічого. Тому прошу Вас похлопотати, аби мені вислано в як найкоротшим часі хоч 100 рублів. Є в Науковім Товаристві деякі мої праці в рукописах (одна була друкована в Україні), є якісь гроши в моєї дочки. Коли в нас полекшає, я зверну все ти [sic!—те] грішми, чи працями. [Закреслено: Жінку й] дочку будьте ласкаві придержіть як найдовше.

14

Від д. К. Паньківсько[го] одержав я 100 рублів д. 21 жовтня 1914.

Др. Іван Франко.

Це був останній рядок, що мав я од Франка...

Акад. Сергій Єфремов.

X

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ Д. МАРКОВИЧА

Про Д. Марковича останніми часами нічого не писалося і творів його не видавали. На книжковому торзі тепер Марковичевих творів не знайти, бо, як не рахувати В-ва «Рух», що випустило 1926 р. невеличку книжечку його оповідань «У найми», то дві книги його творів вийшли виданням «Дзвону» ще 1919 року.

Тимчасом в історії розвитку українського письменства цей талановитий, хоч і не багатий на твори, белетрист посідає не аби-яке місце і це вимагає від літературної критики вивчення його життя та творчості.

На жаль, про життя та літературно-громадську діяльність Д. Марковича досі ми маємо мало відомостей, а ті відомості, що є в нас, часто не перевірені й необґрунтовані. Ми, наприклад, не знаємо, де вмер Маркович, бо ж хибно в хрестоматії М. Плевако² подано, що Д. Маркович умер на Волині, коли він насправді вмер і похований у Вінниці на Поділлі;

¹ З самого початку окупації російським військом Львова приходили звідти звістки від офіцерів-українців, що «Франко голодує»; потім пришла і ця цидулка без адреси, писана на картці з каталога (на звороті: «Гомерова Іліада Рапсодія В. Ст. 70. Ц. 35 сот. Ч. 30, II») тим харacterним ломаним письмом, на яке міг здобутися хворий Франко. Зібрано було в Київі 100 крб., які я й одіслав К. Паньківському, а від його Франко одержав їх 21 жовтня 1914 р. (див. далі розписку). Потім зносини зо Львовом знов на довго, власне до смерті Франка, урвалися цілком.

² М. Плевако. Хрестоматія нової укр. літератури від початку 80 років XIX ст. до останніх часів. Харків, 1925. стор. 108. Т. Черкаський і собі припустився цієї помилки,—див. передмову до кн. «У найми» В-во «Рух» 1926 р.